

ЕКОНОМІЧНІ ТА ФІНАНСОВІ АСПЕКТИ БАГАТОРІВНЕВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Друга половина ХХ століття пройшла в Європі під знаком формування нових моделей просторової організації влади і управління. Нова політична система, що виникла, спрямована на інтенсифікацію інтеграційних процесів і об'єднання держав. Відбувається радикальний перегляд національної державності, яка зазнає подвійного тиску – впливу міжнародної і наднаціональної спільноти зверху, локальних і регіональних структур – знизу [1, с. 23].

Європейський союз є одним із найяскравіших прикладів розвитку фінансової інтеграції та інституалізації цього процесу. Інтеграційні процеси за своєю природою – явище складне та суперечливе. Для осмислення напрямків та рівнів європейської інтеграції слід відзначити, що модель Європейського союзу багато в чому унікальна. Вона має складну організаційну структуру, яка слугує прикладом для наслідування для одних країн та приваблює інших, особливо зі Центральної та Східної Європи. Останнє, на нашу думку, зумовлює необхідність переосмислення досвіду європейського будівництва на теоретичному та практичному рівнях.

Проблематиці багаторівневої структурної організації регіонального інтеграційного угруповання було приділено чимало уваги в публікаціях вітчизняних та зарубіжних учених. Серед них особливо слід відмітити роботи Б. Айхенгріна, В. Геєця, Г. Климка, С. Кульпінського, Д. Лук'яненка, А. Филипенка, О. Чернеги, Ю. Шишкова та ін.

Застосування того чи іншого теоретичного підходу повинно бути адекватним досліджуваному процесу та давати змогу оцінити напрямок багаторівневого процесу інтеграції. У даному випадку системний аналіз

процесів економічної та фінансової інтеграції повинен дати відповідь на питання, яким чином розвиваються вказані процеси, якою мірою вони впливають на країни-члени та як визначити ефективний механізм включення України до регіонального фінансового простору.

Саме з огляду на вищезазначене, особливої актуальності набуває проблематика дослідження організаційної структури процесу фінансової інтеграції як основи для розробки та імплементації фінансової стратегії розвитку ЄС як найбільш зрілого інтеграційного угруповання. В даному контексті за мету дослідження автором було обрано узагальнення теоретичних підходів та досвіду організації європейського фінансового простору в працях вітчизняних і зарубіжних учених, а також визначення ефективного механізму інтеграції України в ЄС.

У наукових дослідженнях організаційна структура регіонального інтеграційного об'єднання розглядається як багаторівневий процес зі стійкими взаємозалежними та взаємопов'язаними зв'язками. Так, на думку відомого російського вченого Ю.В.Шишкова, процес інтеграції реалізується на «організованому» та «неорганізованому» рівнях. В одних випадках «неорганізована інтеграція» розвивається ширше «організованої», і тоді останній доводиться наздоганяти першу. Протягом декількох десятиліть такий процес має місце в Західній Європі і нині знаходить своє вираження в розширенні складу ЄС. В інших випадках процес «організованої інтеграції» реалізується загодя з тим, щоб стимулювати «неорганізовану». Цей процес нерідко має місце в країнах Третього світу (зокрема, в країнах Африки) [2, с. 57-58]. Проте не завжди у визначених територіальних межах зможе з'явитися та реалізуватися процес інтеграції у фінансовій сфері.

Заслуговує на увагу ще один методологічний підхід до розвитку інтеграційних процесів у фінансовому просторі — у відповідності з суб'єктами його реалізації (інтеграторами). Згідно цього підходу суб'єктами реалізації процесу інтеграції у фінансовому просторі є підприємницькі установи (інтеграція мікрорівня) та держави (інтеграція макрорівня).

У вітчизняній науковій думці існують як прихильники, так і противники такого підходу. Так, Д.Г.Лук'яненко та С.В.Кульпінський погоджуються з реалізацією процесу інтеграції на мікро- та макрорівні, але визначають їх підрівні. На їх думку, мікрорівнева інтеграція може діяти на двох підрівнях як вертикальна і горизонтальна. Горизонтальна інтеграція виникає при злитті фірм, які виробляють подібні або однорідні товари з метою їх подальшої реалізації через спільну систему розподілу. Вертикальна інтеграція передбачає об'єднання фірм, які функціонують у різних виробничих циклах [3, с. 9-10; 4, с. 51]. Проте, на думку Г.Н.Климко, такий поділ є не зовсім правомірним, оскільки обидва види суб'єктів інтеграції виконують однакову функцію, тобто інтенсифікують процес зближення національних господарств, перебуваючи в нерозривному зв'язку один з одним [5, с. 10].

Філіпенко А.С. йде у своїх висновках ще далі, вказуючи на існування трьох інтеграційних рівнів за географічною ознакою. За учасниками інтеграційної взаємодії інтеграційний процес, на його думку, протікає на трьох рівнях, а саме: мікро-, макро- та регіонально-інтеграційному рівні [6, с. 7-8]. Проте, на думку, О.Б.Чернеги інтеграційний процес протікає не на трьох, а чотирьох рівнях, а саме: мікро-, мезо-, макро- та мегарівні. На мікрорівні інтеграційний процес проявляється у взаємодії підприємств, фірм, організацій, домашніх господарств. Висока ступінь інтернаціоналізації обумовлена лібералізацією міжнародних відносин, які створюють передумови поглиблення підприємницької транснаціоналізації. Зближення на мікрорівні виступає основою інтеграції та проявляється у формі транснаціоналізації елементів мікроекономічного рівня. На мезорівні це трансформується у взаємодію регіонів, виробничих комплексів, фінансово-промислових груп, науково-виробничих комплексів, окремих секторів економіки, «переплетення» національних ринків. Така інтеграція базується на підприємницькій взаємодії і дозволяє сформулювати галузеву кооперацію, забезпечити конвергенцію ринкових просторів, збільшити масштаби взаємного інвестування в базові області економіки. Вона проявляється у

формі транснаціоналізації елементів мезоекономічного рівня. Інтеграція на макрорівні представлена взаємодією національних та регіональних просторів, «зближення» національних економік на мікро- і мезорівнях, співробітництво політичних кіл. Інтеграція на макрорівні має форму регіоналізації. Щодо мегаекономічної інтеграції, то вона реалізується як система взаємозв'язків національних та регіональних фінансових просторів, що регулюються міжнародними організаціями.

Запропонована О.Б.Чернегою класифікація є досить деталізованою. Так, мікро- та мезоекономічні рівні інтеграції проявляються в одній і тій же формі, тобто транснаціоналізації. А поділ лише відбувається на основі розмежування сфери діяльності суб'єктів господарювання. Крім того, мегарівень є проявом не інтеграції, а процесу глобалізації, що визначає недоцільність визначення даного рівня. Хоча, О.Б.Чернега вважає, що кожен рівень інтеграційних процесів створює основу для розвитку іншого рівня та лише згодом може почати функціонувати як єдиний «організм».

Друга класифікаційна характеристика, дана О.Б.Чернегою, розкриває класифікацію рівнів реалізації процесу інтеграції за географічною ознакою [7, с.13-14]: 1) глобальному, що припускає посилення взаємозв'язку й взаємодії між країнами в масштабах світового господарства; 2) регіональному, що припускає формування регіональних інтеграційних угруповань країн; 3) субрегіональному, що припускає розширену інтеграційну взаємодію країн субрегіону («частини» інтеграційного простору регіону світу).

Отже, теоретико-методологічні підходи до розвитку інтеграційних процесів у фінансовому просторі є однаковими, оскільки базуються на інтенсифікації взаємодії суб'єктів фінансових відносин. Зважаючи на те, що всі запропоновані провідними науковцями рівні протікання інтеграційних процесів є універсальними як для економічної, так і фінансової сфери. Тому, нами поставлено за мету дослідити особливості реалізації процесу багаторівневої (мікро-, макро- та регіонально-інтеграційному рівнях)

інтеграції в ЄС як найуспішнішого інтеграційного угруповання та визначити її специфіку.

Процес інтеграції в країнах Західної Європи офіційно розпочався зі створення в 1951 році Європейського об'єднання вугілля та сталі. А, макрорівнева інтеграція в країнах Західної Європи з 50-х років ХХ століття реалізувалась лише у формі міжнародної торгівлі та поглиблювалась з кожним наступним розширенням інтеграційного угруповання, що знайшло своє відображення в підвищенні питомої ваги експорту та імпорту (товарів і послуг) у ВВП країн Європи (табл. 1).

Таблиця 1 Питома вага експорту та імпорту (товарів і послуг) у ВВП деяких країн Західної Європи, % [8]

	Бельгія	Італія	Люксембург	Нідерланди	Німеччина	Франція	Ірландія	Данія	Велика Британія	Греція	Іспанія	Португалія	Австрія	Швеція	Фінляндія
Експорт															
1950	26	11	-	40	12	15	-	27	22	-	-	-	-	-	-
1973	54	17	92	47	17	17	35	29	23	14	14	22	29	28	24
1981	61	23	89	57	22	22	45	37	27	25	17	22	35	31	32
1986	65	20	10	53	23	21	51	33	26	21	19	28	34	33	26
1995	68	26	10	59	24	23	76	38	28	17	22	29	35	40	36
2004	81	25	13	63	36	26	84	45	26	20	26	28	49	44	39
2009	73	24	16	69	41	23	91	48	28	19	23	28	51	49	37
Імпорт															
1950	29	12	-	47	13	15	-	31	22	-	-	-	-	-	-
1973	52	19	72	43	18	17	42	32	25	24	14	28	29	25	25
1981	63	25	84	54	26	24	59	37	24	30	19	37	37	31	30
1986	62	18	88	49	23	21	50	34	26	29	17	30	33	30	24
1995	64	22	85	54	24	22	65	34	29	27	22	35	35	33	28
2004	77	24	11	57	32	25	68	39	28	33	29	35	45	37	31
2009	70	24	13	62	36	25	75	44	30	30	26	35	46	42	34

Як свідчать дані табл. 1, інтеграція на макрорівні в країнах Західної Європи заклала основи розвитку мікрорівневої економічної інтеграції і мала форму угоди між національними державами в силу якої країни-члени згодом втрачають можливість використовувати інструменти, які дозволили б їм

істотно впливати на регулювання інтеграційних процесів. Частина втрачених повноважень переходить до наднаціональних органів, які і використовують їх у спільних інтересах інтеграційного розвитку.

На ранніх етапах мікроінтеграційний процес мав у своїй основі швидкий розвиток виробничих сил, пов'язаний з науково-технічною революцією. Цей вирішальний на той час об'єктивний фактор поглиблення інтернаціоналізації світового господарства, а отже і підвищення інтенсивності зовнішньоекономічних відносин, сприяв підвищенню ефективності суспільного виробництва шляхом збільшення виробничої потужності засобів праці. Остання досягалась, як правило, на основі подальшої концентрації виробництва й підвищення його оптимальних техніко-економічних розмірів і здійснювалась у двох проявах. З одного боку, збільшення обсягу виробництва забезпечувало досягнення мінімальних витрат на одиницю продукції відповідно до дії закону вартості. Разом з тим, на процес ціноутворення впливав закон попиту та пропозиції як наслідок, варто було очікувати вирівнювання цін на однотипні товари і послуги, а також фінансові активи. Проте, її дія не спостерігалася, оскільки окреслений прояв інтеграційної тенденції реалізується як контртенденція підвищення цін через зростаючий вплив додаткового зовнішнього фактору – інфляції аж до четвертого розширення співтовариства. З іншого боку, зростання обсягів виробництва суб'єктів мікрорівня призвело до розширення їхніх виробничих потужностей. Так, протягом 1950 —1960 років мінімальні розміри оптимального підприємства в автомобільній промисловості збільшилися в 4 рази, у чорній металургії — в 1,5 рази, у нафтопереробній промисловості і у виробництві цементу — в 2 рази, у борошномельній промисловості — на 30% [9, с. 57] і т.д. Одночасне збільшення розмірів виробництва поєднується з розвитком усе більш вузької спеціалізації, що також призводило до економії на витратах та максимізації прибутку. Зростання доходів підприємств через дію законів накопичення та конкуренції реалізується в інвестуванні в основний капітал (табл. 2). Таким чином, стрімке зростання обсягу прямих іноземних

інвестицій в основний капітал протягом 1958-1972 рр. обумовило збільшення оптимального обсягу виробництва у високоспеціалізованих галузях так, що значно перевищує ємність внутрішнього ринку. Відповідно до цього, зростала необхідність реалізовувати все більшу частину вітчизняного виробництва за кордоном, відтак протягом 1973-1985 рр. швидко зростає експортна квота (табл. 1) та зменшуються інвестиції в основний капітал (табл. 2).

Таблиця 2 Основні показники економіки країн Європи (з 1958 р. – Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), а з 1993 р. – ЄС) у 1958-2009 рр.*

Періоди (із врахуванням розширення об'єднання)	Темп росту цін усіх товарів та послуг, %	Проценті ставки по довгостроковим кредитам	Темп росту інвестицій в основний капітал, %	Темп росту ВВП, %
1958-1972	7,4	8,2	4,2	4,6
1973-1980	10,9	10,2	0,3	2,4
1981-1985	8,0	13,5	0,3	0,9
1986-1994	3,6	9,5	1,3	3,0
1995-2003	2,0	5,7	3,8	2,1
2004-2006	2,1	4,3	7,5	2,3
2007-... (2010)	2,7	4,4	-7,0	-0,5

* Складено автором за [8;10; 11; 12, с. 50, 53; 13, с. 138; 14, с. 298-314]

Відбувається одночасне зростання обсягів експорту іноземних інвестицій (у 1975 році вони перевищують 450 млрд. дол., в той час як у 1938 році склали 53 млрд. дол., а темпи збільшення обсягів експорту капіталу в повоєнні роки перевищують не тільки зростання промислового виробництва, але й міжнародної торгівлі) [14, с. 109-116].

Економічне зростання європейських країн призвело до того, що національні господарства більшості західноєвропейських країн не змогли охопити всього виробничого асортименту через відносну обмеженість власних ресурсів. У результаті склався певний більш-менш вузький профіль спеціалізованого виробництва окремих країн, тоді як більшу частину своїх потреб їм довелося задовольняти за рахунок імпорту. Це відбилося на зростанні імпортової квоти, яка виражає процентне відношення між вартістю

імпорту товарів і послуг до ВВП (табл. 1). Підвищення цієї квоти визначає зростання залежності національних господарств від зовнішніх джерел сировини, продовольства, енергоресурсів, а також в усе більшій мірі готових виробів і напівфабрикатів, не вироблених у даній країні. Дані наведені в таблиці 1 свідчать про наявність обернено пропорційної залежності між масштабами національної економіки й величиною експортної й імпоротної квот: чим менша країна, тим більше (за інших рівних умов) її утягнутість у зовнішньоекономічні зв'язки і сильніша її залежність від цих зв'язків, причому остання посилюється з розширенням інтеграційного об'єднання (табл. 3).

Таблиця 3 Питома вага взаємної торгівлі в загальній торгівлі країн Європи у рік чергового розширення (з 1958 р. - ЄЕС, а з 1993 р. - ЄС), %,*

	Експорт							Імпорт						
	1958	1973	1981	1986	1995	2004	2007	1958	1973	1981	1986	1995	2004	2007
ЄС-6	34	55	64	59	67	69	73	33	51	56	59	67	65	63
ЄС-9	-	56	61	57	67	67	67	-	53	55	58	65	64	62
ЄС-10	-	-	61	57	67	67	67	-	-	55	58	65	64	62
ЄС-12	-	-	-	57	67	67	67	-	-	-	58	66	65	63
ЄС-15	-	-	-	-	67	68	67	-	-	-	-	66	65	63
ЄС-25	-	-	-	-	-	69	68	-	-	-	-	-	66	64
ЄС-27	-	-	-	-	-	-	68	-	-	-	-	-	-	64

*Складено автором за [13, с. 46-98; 15, с. 98-101; 16, с. 92-95; 17, с. 263; 18, с. 59]

На мікрорівні ця дилема більш-менш вдало вирішується шляхом розвитку міжнародної виробничої кооперації — налагодження відносно довгострокового й стійкого співробітництва між партнерами з різних країн, що кооперуються шляхом координації своєї виробничої або іншої господарської діяльності, яка стосується даного виробництва, з метою підвищення ефективності останнього або створення для цього передумов на основі поглиблення спеціалізації й об'єднання сил і коштів партнерів.

Посилення процесу інтеграції в країнах Західної Європи зумовлює зміну

форм їх проявів. Спочатку цей процес здійснювався як міжнародна торгівельна інтеграція через створення регіонального товарного ринку. Згодом пріоритети інтеграційної тенденції, переміщуються в сторону інших сфер, зокрема фінансів. Інтернаціоналізація капіталу, піднімається на якісно вищу ступінь — фінансову інтеграцію, як похідну дії економічної інтеграції. Проте, розвиток інтеграційного процесу в економічній сфері здійснюється «згори-донизу» (від макро- до мікрорівня), а у фінансовій — «знизу-вгору» (від мікро- до макрорівня). Інституційна організація різноспрямованих процесів інтеграції реалізується на регіонально-інтеграційному рівнях, що зумовлює паралельність їх протікання у двох сферах (економічній та фінансовій) та трьох рівнях (мікро-, макро- та регіонально-інтеграційному). Таким чином, бурхливий розвиток процесу інтеграції в європейському фінансовому просторі й адаптація такого досвіду на теренах України, сприятиме забезпеченню сталого економічного зростання і поглибленню співробітництва у фінансовій сфері. Реалізація цих змін повинна здійснюватися в умовах комплексного реформування економічної і фінансової сфери відповідно до Маастрихтських критеріїв на макрорівні, що передбачає не лише інтеграцію до європейського фінансового простору, але й ефективного розвитку вітчизняної економіко-фінансової системи в цілому.

Розглянемо відповідність України Маастрихтським критеріям більш детально. Так, одним із важливих критеріїв конвергенції фінансового простору є досягнення високого ступеню стабільності цін, тобто рівня інфляції. Україна вперше за останні 10 років закінчила рік із дефляцією 0,2% [19]. Зниження споживчих цін за підсумками року було зафіксовано вперше з 2002-го (тоді дефляція становила 0,6%) і покращило результат як країн евро зони, так і ЄС, що становило 2,5 і 2,6% відповідно [11]. Проте, слід звернути увагу на те, що уряд України має намір зупинити дефляційні процеси і стимулювати зростання промислових цін, що призведе до зростання споживчої інфляції [20]. Таким чином, скорочення рівня інфляції без покращення основних макроекономічних показників не лише

унеможливлуватиме ефективний розвиток національної економіки в цілому, але й фінансового ринку зокрема.

Скорочення рівня інфляції, безумовно, пов'язано і з валютним курсом, який доцільно утримувати передбачуваним для забезпечення цінової стабільності (другого Маастрихтського критерію), що ускладнюється подвійними стандартами курсоутворення НБУ (національного банку України) по відношенню до провідних валют світу (долара США і євро). Курсоутворення гривні по відношенню до єдиної європейської валюти та іноземних валют, які не увійшли в зону євро протягом 2005-2006 років (до кризовий період), характеризувалося позитивною динамікою відповідності Маастрихтському критерію «дотримання встановлених меж курсових коливань» принаймні протягом двох років поспіль [21]. Але, істотний ступінь фінансової відкритості України, обумовив високу схильність України до поширення фінансових шоків і стрімкої девальвації національної валюти у наступних роках. Нові виклики фінансової кризи, зумовлюють розробку політики курсоутворення, яка б забезпечувала коливання курсу в певно визначених межах, що реалізується НБУ і вимагає встановлення ним іншого функціонуючого каналу зв'язку з банківською системою, що буде забезпечуватися через посилення ролі процентної політики в системі монетарного регулювання економіки. Одночасно реалізації якого зумовить розробку заходів конвергенції національного фінансового простору до третього Маастрихтського критерію, тобто зближення довгострокових відсоткових ставок щодо досягнення найбільшої стабільності цін. В українських реаліях таким показником виступає облікова ставка НБУ, яка не характеризується довгостроковою стабільністю [22, с. 26]. Зокрема, центральні банки провідних країн світу, а саме: Європейський центральний банк, Федеральна резервна система, центральні банки Англії, Швейцарії, Канади, Японії тощо, знижували базові відсоткові ставки до рекордних рівнів. Здійснення цих заходів провідними країнами світу обумовлюється розвитком процесу не зростаючої інфляції, як в Україні відповідно до

вищесказаного, а дефляції, тому заходи щодо підтримання цінової стабільності в Україні та ЄС повинні бути різними. Так, політика НБУ до 14 червня 2009 року була спрямована на підвищення облікової ставки, що зумовила скорочення грошової пропозиції. Проте, з другої половини червня облікові ставки знижувались до сьогодні, а з 23.03.2012 р. становила 7,5% [21]. Таким чином, скорочення розриву рівнів облікових ставок в Україні та країнах ЄС повинно здійснюватися поступово і використовуватися як ефективний інструмент монетарної політики, зважаючи на необхідність подолання діаметрально-протилежних проблем (країнам ЄС – дефляції, а Україні - інфляції).

У тісній взаємозалежності з трьома вищезазначеними монетарними Маастрихтськими критеріями знаходиться бюджетний показник «стійкості фінансового стану уряду», що передбачає досягнення помірною рівня дефіциту бюджету у відношенні до ВВП і встановленого рівня державного боргу країни. В Україні збереглась позитивна тенденція не перевищення допустимих показників державного боргу до ВВП, що порушується в результаті розвитку фінансово-економічної кризи [23, с. 13]. Відповідно до цього, за 9 місяців 2012 року обсяг валового зовнішнього боргу України щодо ВВП зменшився до 75,3% і за станом на 1 жовтня 2012 року становив 132,4 млрд. дол. США. Основним чинником зростання номінального обсягу зовнішнього боргу в поточному році (на 6,2 млрд. дол. США) є значні залучення підприємств реального сектору економіки [21]. Так, значний рівень державного боргу породжує ризики гіперінфляції та збереження хронічно високих відсоткових ставок – невід’ємних атрибутів високих бюджетних дефіцитів.

Процес становлення та розвитку організованого фінансового ринку в Україні відповідно до Маастрихтських критеріїв передбачає необхідність здійснення зваженої фінансової політики і проведення структурних реформ. Останні при будь-яких умовах, вимагають дедалі більших фінансових витрат і потребують щонайменше кілька років. Внаслідок цього послаблюють його

можливості реагувати на кризові явища.

На основі проведеного структурного аналізу можна зробити висновок, що імплементація досвіду країн ЄС сприятиме формуванню ефективного механізму інтеграції України до спільного європейського простору. Тому, реалізація даної стратегії стає можливою за умови підвищення рівня економічного розвитку на макрорівні, а також фінансового співробітництва на мікрорівні. Подальші дослідження з даної проблеми доцільно зосередити на детальній розробці інтеграційної стратегії України, якій повинна передувати оцінка впливу економіко-фінансових показників на економічний розвиток країни, тобто ВВП.

Список літератури

1. Політичний процес в Україні у 2004 році. Регіональні аспекти: зб. текстів виступів на конф. / упоряд. А. Романюк, Л. Скочиляс. – Львів : ЦПД, 2005. – 152 с.
2. Шишков Ю. В. Интеграция и дезинтеграция: корректировка концепции / Ю. В. Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 10. – С. 50–68.
3. Кульпінський С. В. Фінансова інтеграція країн ЄС як фактор економічного розвитку Європи : дис. канд. екон. наук : 08.05.01 / Кульпінський С. В. – К., 1999. – 209 с.
4. Лук'яненко Д. Г. Міжнародна економічна інтеграція : [монографія] / Лук'яненко Д. Г. – К. : Віпол, 1996. – 138 с.
5. Климко Г. Н. Экономическая интеграция капиталистических стран. Новая форма межимпериалистического соперничества / Климко Г. Н. – К. : Издат. объединение «Вища школа», 1985. – 134 с.
6. Филипенко А. С. Экономическая глобализация: истоки и результаты / Филипенко А. С. – М. : Экономика, 2010. – 511 с.
7. Международная интеграция : учеб. пособие / [под ред. О. Б. Чернеги]. – Донецьк : Дон ГКЭТ, 2005. – 333 с.

8. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://data.worldbank.org/indicator>
9. Eichengreen B. J. The European economy since 1945: coordinated capitalism and beyond / Eichengreen B. J. – Oxford : Princeton University Press, 2007. – 495 p.
10. Офіційний сайт Європейського центрального банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.ecb.int.
11. Офіційний сайт Євростату [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.epp.eurostat.ec.europa.eu.
12. Enlargement of the Community. Economic and sectoral aspects // Bulletin of the European Communities. – 1978. – № 3/78. – 56 p.
13. External and intra-European Union trade. Data 2002–07. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2009. – 112 p.
14. National accounts ESA. Detailed tables by branch. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1999. – 392 p.
15. External and intra-European Union trade. Monthly statistics – Issue number 12/2008. – Luxembourg : Office for Official publications of the European Communities, 2008. – 491 p.
16. External and Intra-European Union trade. Statistical yearbook 1958–2005. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 327 p.
17. Harrop J. The Political Economy of Integration in the European Union / J. Harrop. – [3rd ed.]. – Massachusetts : Edward Elgar Publishing Inc., 2000. – 347 p.
18. Wakelin K. Trade and Innovation: theory and evidence / K. Wakelin. – Massachusetts : Edward Elgar Publishing Inc., 1997. – 195 p.
19. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: www.ukrstat.gov.ua.
20. Телеканал ТВі [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://tvi.ua/new/2012/11/23/azarov_obicyae_v_nastupnomu_roci_zrostannya_cin

21. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс].
– Режим доступу до ресурсу: www.bank.gov.ua.
22. Statistics Pocket Book. – Frankfurt am Main : European Central Bank. – 2009. – № 7. – 55 р.
23. Геєць В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і під час фінансової кризи / В. Геєць // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 5–23.